

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΔΙΑΚΟΝΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ*

Στή γεραρή αυτή Αΐθουσα τιμᾶται ἀπόψε μία φάση τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας μου, θεμελιακή, πιστεύω, τῆς ὅποιας μου ἐπιστημοσύνης, σύνδρομη τῆς δημιουργικώτερης περιόδου τῆς ζωῆς μου· δηλαδή, ἀφότου ὑπῆρξα φοιτητῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου σὲ ἡλικία δέκα πέντε καὶ ἡμίσεος ἐτῶν ἕως τῆ συγγραφῆ τοῦ ἔργου μου «Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου» σὲ ἡλικία σαράντα ἐτῶν. Ἀλλὰ τιμᾶται ἴσως καὶ ἄλλη, μικρότερη, περίοδος τῆς ζωῆς μου, ἡ ἀπὸ 1967 ἕως 1974, ὅτε αὐτοεξόριστος ἐργάστηκα στὴ Γαλλία, ὡς Καθηγητῆς ἰδιαίτερα τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ ἀρχαίου Πανεπιστημίου τῆς Λωρραίνης στὸ Nancy καί, ὅτε, νομίζω, ἐτίμησα τὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου: μάρτυρες ὅχι μόνο ἡ ἀμέριστη ἐκτίμηση τῶν συναδέλφων μου, ἀλλὰ καὶ ἡ μέχρι δακρύων συγκίνηση φοιτητῶν καὶ φοιτητῶν μου στὸ ἀποχαιρετιστήριο μάθημα.

Πρωτοετῆς φοιτητῆς εἶχα ἤδη μεγάλη ἐμπιστοσύνη στὶς πνευματικὲς μου δυνάμεις, καθὼς εἶχα μόλις ἀποκτήσει τὸ Ἀπολυτήριό μου ἀπὸ τὸ αὐστηρότατο Πρῶτο Γυμνάσιο Ἀθηνῶν μὲ βαθμὸ ἀκέραιο ἄριστα. Καὶ δίδασκε τότε στοὺς πρωτοετεῖς φοιτητὲς ὁ Καθηγητῆς Δημήτριος Παπούλιας καὶ εἴλκυε τὴν ἀμέριστη προσοχή μου ἡ γραφικὴ μορφή του καὶ ὁ γλαφυρὸς λόγος του. Εἴλκυε τὸ ἐνδιαφέρον μου ἐπίσης τὸ ἐπιβλητικὸ παράστημα καὶ ἡ εὐμάρεια λόγου τοῦ Καθηγητοῦ Κυριάκου Βαρβαρέσου. Παρακολουθοῦσα ἐξ ἄλλου ὡς ἀκροατῆς μαθήματα Καθηγητῶν καὶ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

Δευτεροετῆς φοιτητῆς χαιρόμουν τὴ διδασκαλία τοῦ Καθηγητοῦ Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου, συνδυαστικὴ νομικῆς ἀγχίνουας καὶ ἱστορικῆς ἐμβρίθειας, ἐκφραστικῆς ἀκρίβειας καὶ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Καὶ ἰδοὺ ἄρχισαν νὰ διδάσκουν τότε οἱ δύο νέοι Ὑφηγητῆς, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος. Καὶ σὰν νὰ διανοίχθηκε τὸ πνευματικὸ τοπεῖο τῆς Νομικῆς Σχολῆς πρὸς εὐρύτερους ὀρίζοντες. Ἑβδο-

* Ἀντιφώνηση τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Κωνσταντίνου Δεσποτοπούλου στὶς 22 Μαρτίου 1995, ὅταν ἀναγορεύθηκε Ἐπίτιμος Καθηγητῆς Νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

μαδιαῖο τὸ μάθημα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ὅπου ἡ κοινωνιολογία διδασκόταν μὲ λόγο ὑψηλὸ καὶ συχνὰ ποιητικὸ, ἐμπλουτισμένη καὶ μὲ καίριες παρεκβάσεις Ἱστορίας καὶ μὲ σκέψεις φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας, ἦταν γιὰ μᾶς κάτι σὰν ἐορταστικὴ ὥρα τοῦ πνεύματος καὶ σύντομα ἐξελίχθηκε σὲ πνευματικὸ θεσμὸ τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ μάθημα τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, ὅπου οἱ μεθοδολογικὲς ἀναζητήσεις ἀποτελοῦσαν εἰσαγωγὴ στὶς φιλοσοφικὲς προβάσεις πρὸς τὰ οὐσιαστικὰ προβλήματα δικαίου μὲ ἀναγωγὴ πρὸς τὴν Ἰδέα τοῦ Δικαίου, ἦταν συχνὰ κάτι σὰν ἐπιστημονικὴ ἐξομολόγηση, ἀποκαλυπτικὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ εἴρμου τῶν λογισμῶν, ὥστε ὁ ἀκροατὴς νὰ γίνεται κάπως συμμέτοχός τους.

Συνδέθηκα προσωπικὰ μὲ τοὺς δύο Ὑφηγητὲς καὶ συμμετεῖχα ἐνεργὰ στὰ φροντιστήριά τους καὶ στὸν ὑπὸ τὴ διεύθυνσή τους Κύκλο συζητήσεων γιὰ θέματα φιλοσοφίας, ὅπου ἐκτάκτως παρευρισκόταν καὶ ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος. Στὸ πνευματικώτατο αὐτὸν Κύκλο, ὅπου ἐξακολουθοῦσα νὰ συμμετέχω καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀπόκτηση τοῦ πτυχίου μου, ἦταν δεκτοὶ ἐπίλεκτοι φοιτητὲς ἢ καὶ πτυχιούχοι. Καὶ σχεδὸν ὅλοι ἔγιναν διάσημοι ἀργότερα, καὶ ὄχι μόνο στὴν Ἑλλάδα, ὅπως οἱ ἀείμνηστοι – καὶ περιορίζομαι σ' αὐτοὺς μόνο – Δήμης Καπετανάκης, Γιώργος Σαραντάρης, Βασίλειος Λαούρδας, Παναγῆς Παπαληγούρας.

Ταυτόχρονα, μελετοῦσα μὲ πάθος κείμενα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους στὸ πρωτότυπο, καθὼς καὶ τῶν κλασσικῶν γερμανῶν φιλοσόφων. Ζοῦσα τότε σὲ βαθιὰ πνευματικὴ περισυλλογὴ, μὲ συναισθηματικὴ πλησμονὴ καὶ μὲ βίωση ἔντονη μεγάλων προβλημάτων κοσμοθεωρίας καὶ ἠθικῆς, φιλοσοφίας καθόλου καὶ ἰδιαίτερα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου.

Σὲ ἡλικία εἴκοσι ἐνὸς ἔτους, ἐνώπιον εὐρύτατου ἀκροατηρίου – καὶ μεταξὺ τῶν ἀκροατῶν ὁ Καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος – πραγματεύθηκα τὸ βαρὺ ἐπιστημολογικὸ θέμα, ποῖα ἡ οὐσία καὶ ἡ ἀξία τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας μου αὐτῆς, διευρυμένο κάπως, δημοσιεύθηκε σὲ τομίδιο, μὲ τίτλο «Ἡ πνευματικὴ ὑπόσταση τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης», τὸ 1937. Ὁ τίτλος κάλυπτε ριζικὴ σύλληψη τοῦ γνωσιακοῦ ἔργου τῶν νομικῶν, αὐστηρὴ κριτικὴ τῶν ὑπεράγαν θετικιστικῶν τάσεων τῆς δογματικῆς τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ ἀναστοχασμό, περιοριστικὸ, τῆς τελολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, τῆς ἀναπτυγμένης στὸ κλασσικὸ σύγγραμμα τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου».

Εὐτύχησα, ὅμως, τότε, ὁ ἔξοχος ἐκεῖνος Καθηγητὴς νὰ μὴ δυσареσθηθεῖ καθόλου γιὰ τὴν ἠχηρὴ δημόσια ἔκφραση τῆς πνευματικῆς μου ἀνεξαρτησίας ἀντίκρου καὶ στὸ ἔργο του, ἀλλὰ ἀντίθετα νὰ μοῦ παράσχει, μὲ ἀσυνήθιστη γενναιοφροσύνη, τὴν εὐχέρεια μελέτης, καθημερινὰ σχεδόν, στὴν πλούσια ἰδιωτικὴ του βιβλιοθήκη φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Μάλιστα, μετὰ

χρόνια πολλά, τὸ 1978, ζήτησε ὁ ἴδιος Καθηγητής, Πρόεδρος ἤδη τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, νὰ γράψω ἐγὼ Πρόλογο στὴν Β΄ ἐκδοση τοῦ κλασσικοῦ ἐκείνου συγγράμματος. Καὶ εἶχα τὴν εὐκαιρία στὸν Πρόλόγό μου νὰ ἐξάρω τὴν ἐπιστημονικὴ ἀξία καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴ συμβολὴ τοῦ σημαντικώτατου αὐτοῦ συγγράμματος, ὅπως καὶ νὰ ὀριογραφήσω μὲ ἀκρίβεια τὶς ὅποιες ἀποκλίσεις μου ἀπὸ αὐτό. Ἐν τῷ μεταξύ, ἄλλωστε, εἶχα τὸ 1965 ἀναπραγματευθεῖ τὸ θέμα τῆς μεθόδου τῆς δογματικῆς τοῦ δικαίου, μὲ τονισμὸν τῶν συστατικῶν τῆς ἀξίας τῆς ἐννοιῶν, συμπληρωματικὸν τῆς πρὶν ἀπὸ 28 χρόνια κριτικῆς μου τοῦ ἔργου τῆς. Στὴν ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη, λοιπόν, τοῦ Καθηγητοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου μελέτησα ἐντατικά, σὲ ἡλικία εἴκοσι δύο ἐτῶν καὶ ὕστερα, τὰ ἔργα τῶν γερμανῶν Stammler, Radbruch, Binder, Kelsen, τῶν γάλλων Duguit καὶ Génry, τοῦ ἰταλοῦ Del Vecchio καὶ πολλῶν ἄλλων, καὶ ἀναδίφησα τὰ εἰδικὰ περιοδικὰ φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ μελέτησα πολλὰς ἀξιόλογες πραγματεῖες, δημοσιευμένες στὶς σελίδες τους.

Βοηθημένος ἀπὸ τὴ σύντονη ἐκείνη μελέτη, ἐξοπλισμένος ἤδη μὲ ἀκρίβεια στοχασμοῦ, ἔκγονη καὶ τῆς θητείας μου στὶς ἀρχαιότροπες νομικὲς ἐννοιες, ἀλλὰ καὶ ὀδηγημένος ἀπὸ τὴν κλίση μου πρὸς τὴ φιλοσοφία, διάλεξα μόνος μου ὡς θέμα διατριβῆς καίριο θέμα τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου: τὴν *ἐννοια τοῦ δικαιώματος*, τὴν ὑπὸ ἀμφισβήτηση τότε, ὡς πρὸς τὴ λογικὴ τῆς ἀναγκαιότητα γιὰ τὸ σύστημα τοῦ δικαίου, ἀπὸ τὸν Duguit, τὸν Kelsen, τὸν Somló καὶ ἄλλους.

Ἐνῶ ἤμουν φοιτητῆς ἀκόμη, καὶ δίχως καμιά στήριξη βιβλιογραφίας, εἶχα ἐπιτελέσει φιλοσοφικὴ διερεύνηση τῆς ἐννοίας τοῦ «ἔχω», σὲ ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν ἐννοια τοῦ «εἶμαι», καθὼς καὶ φιλοσοφικὴ διάγνωση τῆς ἠθικῆς σημασίας τῶν παραλείψεων. Εἶχα ἤδη ἀρχίσει νὰ διαβλέπω τὴν ἄρθρωση τοῦ πρακτικοῦ διαλογισμοῦ. Διέθετα λοιπὸν τὰ προσόντα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νομικὴ παιδεία καὶ τὴ φιλοσοφικὴ προπαίδεια, γιὰ νὰ πραγματευθῶ ριζικὰ τὴν ἐννοια τοῦ δικαιώματος, καθ' ὑπέρβαση μάλιστα καὶ τῶν γνώσεών μου ἀπὸ τὴν ἐνδελεχῆ μελέτη συγγραμμάτων φιλοσοφίας τοῦ δικαίου.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ θέματος δικαιώθηκε. Στὶς σελίδες τῆς διατριβῆς μου ἡ σύλληψη τῆς ἐννοίας τοῦ δικαιώματος παρουσιάζεται, καθὼς ἐπιτελεῖται μὲ προσπάθεια γιὰ θεὰ τῆς οὐσίας τοῦ δικαιώματος, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐλέγχονται ἢ καὶ οἰκοδομοῦνται οἱ προϋποθέσεις τῆς θεωρίας του, ὥστε μάλιστα καὶ προβάλλονται ὄχι τὰ πορίσματα μόνον, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀναβαθμοὶ τοῦ διαλογισμοῦ. Ἡ πραγματεία συντελέσθηκε μὲ συνδιάνοηση καὶ τῆς διανθρώπινης καὶ τῆς πραξιολογικῆς ἰδιοσυστασίας τοῦ δικαιώματος. Καὶ ἀποδείχθηκε ὅτι σὲ οἰοδήποτε σύστημα δικαίου, ἀκόμη καὶ ὅπου εἶναι συρρικνωμένος ὁ θεσμὸς τῆς ἰδιοκτησίας, ἐνυπάρχει ἀπαραίτητα ἡ ἐννοια τοῦ δικαιώματος, ὅπως καὶ ἡ ἐννοια τῆς ὑποχρεώσεως δικαίου, οἱ δύο αὐτὲς μορφές

«ὑποκειμενικοῦ δικαίου», σύστοιχες πρὸς τὶς δύο μορφές κανόνων δικαίου, τοὺς ἐκχωρητικοὺς δηλαδή καὶ τοὺς ἐπιτακτικούς.

Ἡ διδακτορική διατριβή μου εἶχε πολλαπλὴ ἐπιτυχία. Ἡ ἔκθεση τοῦ Εἰσηγητοῦ περιεῖχε καὶ τὴ φράση: «Εὗρισκόμεθα πρὸ ἐργασίας ἀποδεικνυούσης τὴν παρὰ τῷ συγγραφεῖ ὑπάρχουσαν ἐξαιρετικὴν ἰδιοφυΐαν». Ἡ συζήτηση ὅμως ἐνώπιον τῆς Σχολῆς εἶχε γίνῃ τὴν 1 Νοεμβρίου 1939 ἐρήμην τοῦ Εἰσηγητοῦ Καθηγητοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, ἐξόριστου ἀπὸ διμήνου ὡς ἀντιθέτου ἐνεργὰ πρὸς τὸ ἀνελεύθερο τότε καθεστῶς, καὶ εἶχε διαρκέσει πρὸς εὐχαρίστηση ὅλων ἐπὶ τρεῖς ὥρες σχεδόν, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ τότε Κοσμήτωρ, ψυχρὸς συνήθως, ἀείμνηστος Καθηγητὴς Ἰωάννης Σπυρόπουλος νὰ μοῦ δηλώσει ὅτι ὁ βαθμὸς ἄριστα παμψηφεί δὲν ἐπαρκεῖ νὰ ἐκφράσει τὸν ἐνθουσιασμό καὶ τὸν θαυμασμό τῆς Σχολῆς. Ἐπακολούθησε μετὰ ὀλίγους μῆνες ἀπόφαση τῆς Σχολῆς γιὰ βράβευση τῆς διατριβῆς μου. Ἡ ἐπιτυχία ὅμως τοῦ μικροῦ αὐτοῦ βιβλίου μου ἐκτείνεται καὶ πέραν τοῦ Κύκλου τῶν Καθηγητῶν, μὲ τὴν ἀπήχησή της σὲ νέους ὑπὸ διάπλαση ἐπιστήμονες. Μὲ συγκίνηση ἐνθυμοῦμαι ὅ,τι μοῦ εἶπε ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς Εὐρυγένης: «Ἡ ἀνάγνωση τῆς διατριβῆς σας μὲ γοήτευσε καὶ μὲ παρακίνησε ν' ἀφοσιωθῶ στὴ θεωρία τοῦ δικαίου».

Προέκταση τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς μου, συναιρετικὴ ἐξ ἄλλου καὶ ὀρισμένων στοιχείων της, ὑπῆρξε ἡ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ διατριβή μου ὑπὸ τίτλο «Ἡ καθοριστικὴ λειτουργία τοῦ δικαίου».

Ἀπὸ τὸν Μάρτιο 1945 ἕως τὸν Ἰούνιο 1947 δίδαξα τὸ Μάθημα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ δικαίου στοὺς φοιτητὲς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, καὶ ὄχι δίχως ἐπιτυχία, ἴσως μάλιστα καὶ μὲ ὑπὲρ τὸ δέον ἐπιτυχία, ἰδιαίτερα στοὺς πρωτοετείς.

Καὶ ἰδού τὸν Ἰούλιο 1947 δημοσιεύθηκε ἀπόλυσή μου ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Ὑφηγητοῦ, ὄχι μὲ ἀπόφαση ἢ μετὰ γνώμη τῆς Νομικῆς Σχολῆς, ἀλλὰ μὲ αὐθαίρετη πράξη τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας, παράνομη καὶ ἄδικη.

Ἡ ἐκβολή μου αὕτη ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο συνέβαλε ὡς ἐξωτερικὴ αἰτία, ὥστε ἡ διδακτικὴ μου δράση νὰ στραφεῖ ἀργότερα πρὸς τὴ φιλοσοφία. Καὶ πραγματικά, δίδαξα ἐπὶ δώδεκα χρόνια φιλοσοφία στὴ Σχολὴ Ἐλευθέρων Σπουδῶν «Ἀθήναιον», ὅπου μοῦ εἶχε παράσχει πνευματικὴ στέγη ὁ ἀείμνηστος Εὐάγγελος Παπανοῦτσος. Ἐπειτα, ἡ διαφυγή μου στὴ Γαλλία τὸ 1967 εἶχε συνέπεια νὰ διδάξω πάλι φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερα «λογικὴ τοῦ δικαίου», στὸ ἀρχαῖο Πανεπιστήμιο τοῦ Nancy, ἕως τὴν κατάλυση τοῦ ἀνελεύθερου στὴν Ἑλλάδα καθεστῶτος. Ἀπὸ τὸ 1975 ὅμως ἕως τὸ 1980 δίδαξα φιλοσοφία στὸ ἤδη Πάντειο Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Ἐξ ἄλλου, καὶ ἡ συγγραφικὴ ἐργασία μου, ἀπὸ τὸ 1954 καὶ ὕστερα εἶχε ἀντικείμενο τὴ φιλοσοφία σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ τὸ δίκαιο. Ἀλλὰ δὲν ἔπαυσα

ποτέ νὰ εἶμαι πιστός καὶ στὴ φιλοσοφία καὶ στὸ δίκαιο, ὡς διδάσκαλος καὶ ὡς συγγραφεύς. Αἰσθανόμουν πάντοτε διπλᾶ μὴ νομιμόφρων πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Ἰουστινιανό, καὶ συγκεκριμένα πρὸς τὴν ἐκδομένη τὸ 529 μ.Χ. διαταγή του: *ἐν Ἀθήναις μηδένα διδάσκειν φιλοσοφίαν μήτε νόμιμα ἐξηγεῖσθαι*. Συνέπεια τῆς διαταγῆς αὐτῆς ὑπῆρξε καὶ ὁ τερματισμός τῆς λειτουργίας τῆς ἰδρυμένης ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τὸ 387 π.Χ. Ἀκαδημίας, ὕστερα ἀπὸ ἑννέα αἰῶνες ἀδιάπτωτης διακονίας τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης στὸν χῶρο τῆς.

Ἡ ἐκβολὴ ὅμως ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο δὲν ἴσχυσε νὰ μὲ ἀποσπάσει ἀπὸ τὴ διακονία τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς φιλοσοφίας καθόλου. Ὅταν ἔληξε ἡ περίοδος ἐπιστρατεύσεώς μου καὶ οἶονεὶ ἐξορίας, διάρκειας τριῶν καὶ ἡμίσεος ἐτῶν, καὶ – ὀφείλω νὰ μὴ ἀποσιωπήσω – χωρὶς νὰ καμφθεῖ ποτὲ ἡ ἀνένδοτη ἀξιοπρέπειά μου, συνέχισα τὴ συγγραφικὴ ἐργασία μου ἀπὸ τὸ 1951 μὲ κύριο θέμα τὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου. Καὶ ἰδού τὸ 1953 ἐκδίδεται ὁ πρῶτος καὶ τὸ 1954 ὁ δεύτερος τόμος τοῦ συγγράμματός μου «*Φιλοσοφία τοῦ δικαίου*». Τὸ ἔργο μου αὐτὸ χαρακτηρίσθηκε τότε ὡς «τὸ σημαντικώτερο σὲ κλίμακα εὐρωπαϊκὴ μεταπολεμικὸ ἔργο φιλοσοφίας τοῦ δικαίου» ἀπὸ τὸν Εὐάγγελου Κυριακόπουλο στὴν *Ἐλευθερία* τῆς 24/9/1953. Ὁ ἴδιος πρόσθετε ὅτι μὲ αὐτὸ «χειραφετεῖται καὶ προωθεῖται δημιουργικὰ» ὁ νεοελληνικὸς φιλοσοφικὸς στοχασμός καὶ «ἐγκαινιάζεται μιὰ νέα φάση» του. Ὁ Εὐάγγελος Παπανοῦτσος, ἐξ ἄλλου, στὴ *Νέα Ἑστία* τοῦ 1953, σελίδες 1434-1442, ἐγκωμίαζε σὲ ὑψηλὸ τόνο τὸ ἔργο μου αὐτὸ καὶ γενναιόδωρα ἔγραφε γιὰ τὸν συγγραφέα του: «Προικισμένος μὲ ὀξύτατη κρίση, μὲ πνεῦμα συστηματικόν,... διακρίνεται γιὰ τὸν στερεὸ φιλοσοφικὸ του ὀπλισμό... ἄλλα προσόντα του εἶναι ἡ ὑψηλοφροσύνη, ἡ διαλεκτικὴ δεινότης καὶ τὸ ἀκριβολόγο ὕφος... Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ δύναμη τῆς γλώσσας του..., κάλβεια ὑψηγορία». Καὶ ὁ πολὺς Heidegger, ἐλληνομαθέστατος, εἶχε θελχθεῖ ἀπὸ τὸ ξεφύλισμα τοῦ βιβλίου μου αὐτοῦ, γραμμένου σὲ κομψὴ καθαρεύουσα, καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐκφρασὴ μου γιὰ τὸν πρακτικὸ διαλογισμό «παλίντροπος δυνατό-δεοντο-λογικὴ πρόβασις».

Τὸ πολυφρόντιστο αὐτὸ σύγγραμμα παραμένει κορυφαῖο στὴν ἱεραρχία τῶν ἔργων μου, ἀποτελεῖ ὁλοκλήρωση τῆς προγενέστερης ἐργασίας μου στὸ περιεκτικώτατο καὶ σπουδαιότατο θέμα του, ἀλλὰ καὶ πηγὴ ἐμπνεύσεων καὶ παρακινήσεων γιὰ πολλὰ μεταγενέστερα ἔργα μου. Ὑπῆρξε προπάντων συστηματικόν, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ ρηξικέλευθο. Ἀνταποκρίθηκε στὶς προσδοκίες, τὶς ἐκγονες τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς μου.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ τώρα νὰ ἐκθέσω, πολὺ συνοπτικά, πῶς ἐννοῶ τὸ σύστημα τοῦ δικαίου ἢ καὶ νὰ ἐπισημάνω τὶς σπουδαιότερες καινοτομίες,

ὅσες ἀποτόλμησα ὡς θεωρητικὸς τοῦ δικαίου. Σπεύδω νὰ δηλώσω ἐξ ἄλλου, ὅτι οὐδέποτε εἶχα ἐπιδιώξει τὴν πρωτοτυπία. Κρίνω ἄλλωστε ἀνέντιμη τὴν ἐκζήτηση τῆς πρωτοτυπίας. Ὅποια ὑπάρχει πρωτοτυπία στὸ ἔργο μου ἔχει ἀναβλύσει ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τοῦ θέματος, ἀνεπιδιώκτα ὁλωσδιόλου. Καὶ εἶναι οἱ καινοτομίες αὐτές, πιστεύω, πολὺτιμες, καθὼς ἐπιφέρουν ὑπερνίκηση πολλῶν ψευδο-προβλημάτων, συσσωρευμένων ἐπὶ αἰῶνες εἰς μάτην καὶ πρὸς βλάβην τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου, ἢ καὶ προσφέρουν λύσεις γόνιμες σὲ ἄλλως ἄλυτα προβλήματα.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὰ εὐκολονόητα: Στὸν ὅρισμό τοῦ δικαίου ὡς συνόλου κανόνων μὲ ὁρισμένες ιδιότητες, πρόσθεσα «καὶ πράξεων». Ἐπιμένω δηλαδή ὅτι ἀνήκουν στὸ δίκαιο καὶ ἀποτελοῦν στοιχεῖα τοῦ ὅχι μόνο οἱ κανόνες δικαίου, ἀλλὰ καὶ οἱ πράξεις δικαίου. Ἡ διεύρυνση αὐτὴ χρειάζεται γιὰ τὸ θετικὸ δίκαιο τουλάχιστον, καθὼς σ' αὐτὸ οἱ κανόνες δὲν κατευθύνουν ἀπλῶς ἢ καὶ προκαλοῦν τὶς πράξεις, ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι ἔχουν «τεθεῖ» ἀπὸ ἄλλες πράξεις, ἐνῶ ἐξ ἄλλου καὶ δὲν ἐπιτρέπεται οἱ πράξεις δικαίου νὰ θεωροῦνται ὡς ἔξω τοῦ δικαίου, ἀποτελεσμένου δῆθεν ἀπὸ κανόνες μόνο.

Ἐπειτα, διαπίστωσα ὅτι ἡ διάκριση δημοσίου δικαίου καὶ ιδιωτικοῦ δικαίου δὲν εἶναι ἡ μᾶλλον πρόσφορη γιὰ τὴ συστηματικὴ διάρθρωση τοῦ δικαίου, ὅπως δὲν εἶναι τόσο πρόσφορη καὶ ἡ διάκριση νομοθετικῆς, ἐκτελεστικῆς, δικαστικῆς λειτουργίας. Εἰσήγαγα λοιπὸν τὴ διάκριση καὶ διευκρίνισα τὴ σχέση τριῶν λειτουργιῶν μεταξύ τους, δηλαδή τῆς καθοριστικῆς, τῆς κυρωτικῆς, τῆς δικαστικῆς λειτουργίας.

Ἐχω ἤδη ἐπισημάνει τὴν ἀντιστοιχία τῶν δικαιωμάτων πρὸς τοὺς ἐκχωρητικοὺς κανόνες, τῶν ὑποχρεώσεων πρὸς τοὺς ἐπιτακτικοὺς κανόνες. Ἴδου ὅμως ἐξήγηση τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν καὶ τῶν μεταξύ τους σχέσεων.

Τὸ δίκαιο δὲν εἶναι γνώση, ἀλλὰ πράξη, ἄρα ὑπάγεται ὅχι στὴ λογική, ἄρα στὴν πραξιολογία. Τὸ δίκαιο εἶναι κάτι ὅχι ἀπλῶς ἀτομικό, ἀλλὰ καὶ διανθρώπινο στὴ σύστασή του, ἄρα ἔχει καὶ διάσταση κοινωνική.

Ἡ πραξιολογία, λοιπὸν, καθὼς τὴν ἔχω ἀναπτύξει στὸ πρῶτο Μέρος τῆς «Φιλοσοφίας τοῦ δικαίου», ἀναλύει τὸν πρακτικὸ λογισμό, τὸν «καθορισμό» στὴν ὀρολογία μου, καὶ παρουσιάζει τὶς δύο, παλίντροπες ἐξ ἄλλου, φάσεις του: *δέον* ἢ *μία*, *δυνατόν* ἢ *ἄλλη*. Ἐχω καταδείξει μάλιστα ὅτι κάθε συγκεκριμένο «δέον» εἶναι ἀξιολογικὰ ἐπιλεγμένο «δυνατόν». Κάθε «κανὼν δικαίου» εἶναι κέρμα «καθορισμοῦ δικαίου» καὶ ἡ προκείμενη τομὴ ἔχει γίνεαι ἄλλοτε στὴ φάση «δέοντος» ἄλλοτε στὴ φάση «δυνατοῦ». Ἀντίστοιχα, ὁ προκείμενος κανὼν δικαίου εἶναι ἢ ἀπὸ τὴν κλειστὴ φάση τοῦ «δέοντος», ἄρα ἐπιτακτικός, ἢ ἀπὸ τὴν ἀνοικτὴ φάση τοῦ «δυνατοῦ», ἄρα ἐκχωρητικός. Κάθε κανὼν δικαίου, ὅμως, ἀπευθύνεται σὲ ὑποκείμενο δικαίου, καὶ μὲ

τὴν ἀναδοχή του ἀπὸ αὐτὸ μετατρέπεται σὲ «ὑποκειμενικὸ δίκαιο». Καὶ οἱ δύο μορφές τοῦ ὑποκειμενικοῦ δικαίου εἶναι: ὑποχρέωση, ἀντίστοιχα πρὸς ἐπιτακτικὸν κανόνα δικαίου, ὑπαγορευτικὸν «δέοντος» πρὸς τὸ ἐφεξῆς ὑποκείμενο τοῦ «κατὰ δίκαιον καθορισμοῦ», τὸν ὑπόχρεω· δικαίωμα, σὲ ἀντιστοιχία πρὸς ἐκχωρητικὸν κανόνα δικαίου, καταπιστευτικὸν τοῦ κατὰ δίκαιον καθορισμοῦ στὸ ἐφεξῆς ὑποκείμενό του, δηλαδή τὸν δικαιοῦχο, ὡς φορέα δυνατότητας συμπεριφορᾶς καὶ ὄχι τυχόν - ὑπαγορευμένου δέοντος.

Ἡ ὄχι ἀπλῶς πραξιολογικὴ ὅμως, ἀλλὰ καὶ διανθρώπινη σύσταση τοῦ δικαίου, ἄρα καὶ τῆς προκείμενης αὐτῆς «δυνατότητας συμπεριφορᾶς» ἔχει ὡς συνέπεια τὴ διπλοπροσωπία κάπως τοῦ κανόνα δικαίου, τοῦ δημιουργικοῦ προπάντων δικαιώματος. Ὁ κανὼν αὐτὸς δικαίου, ἐνῶ στὴν κύριά του ἀπεύθυνση, δηλαδή πρὸς τὸν δικαιοῦχο, εἶναι ἐκχωρητικός, ὥστε καὶ δημιουργεῖ δικαίωμα, περιεκτικὸ δυνατότητας συμπεριφορᾶς, ταυτόχρονα, γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν κοινωνικὴ συγκρότηση τῆς δυνατότητας αὐτῆς συμπεριφορᾶς, συστατικῆς τοῦ δικαιώματος, ἀπευθύνεται πρὸς ὅλους τοὺς ἄλλους ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δικαιοῦχο (περιπτώσεις ἐμπραγμάτων δικαιωμάτων) ὡς ἐπιτακτικός, ὥστε καὶ δημιουργεῖ σ' αὐτοὺς ὑποχρεώσεις ἀντίστοιχες, ἀπαγορευτικοῦ χαρακτήρα. Τὸ δικαίωμα ἰδιοκτησίας π.χ. δημιουργεῖται ἀπὸ κανόνα δικαίου ἐκχωρητικὸν πρὸς τὸν δικαιοῦχο τῆς εὐχέρειας γιὰ χρῆση ἀποκλειστικὴ τοῦ ἀντικειμένου της, καὶ ταυτόχρονα ἐπιτακτικὸν πρὸς κάθε ἄλλον, καὶ δὴ ἀποτρεπτικὸν του ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ ἴδιου αὐτοῦ ἀντικειμένου. Καὶ αὕτη εἶναι μία πολὺ συχνὴ σχέση δικαιώματος καὶ ὑποχρεώσεων: ὑπάρχουν ὑποχρεώσεις τῶν ἄλλων, γιὰ νὰ συσταθεῖ κοινωνικὰ τὸ δικαίωμα τοῦ δικαιοῦχου.

Ὑπάρχουν, ὅμως, καὶ ὑποχρεώσεις δικαίου, ἄσχετες πρὸς οἰοδήποτε δικαίωμα, ὅποτε ὁ δημιουργικὸς τους κανὼν δικαίου εἶναι καθαρὰ καὶ μόνο ἐπιτακτικός, προπάντων ὡς ἀπαγορευτικός.

Ἄς μὴ προχωρήσωμε σὲ περαιτέρω διακρίσεις, ὅπως τῶν τεχνικῶν ὑποχρεώσεων ἀπὸ τίς οὐσιαστικὲς ὑποχρεώσεις, τῶν ὑποχρεώσεων πρὸς πράξεις καὶ τῶν ὑποχρεώσεων πρὸς παραλείψεις, τῶν τεχνικῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν οὐσιαστικῶν δικαιωμάτων, ἢ καὶ τῶν εἰδικῶν δικαιωμάτων ὡς περιεχόμενων τελικὰ στὸ δικαίωμα ἐλευθερίας ἢ δικαίωμα προσωπικότητας. Ἄς παραλείψωμε καὶ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν συστατικῶν στοιχείων τοῦ δικαιώματος ἐλευθερίας, στὸ φαντασμαγορικὸ σύνολό τους.

Καὶ ἄς παραλείψωμε τὴν ριζικὴ σύλληψη τοῦ κύριου σκοποῦ τοῦ δικαίου, τοῦ θεμελιωτικοῦ τῆς οὐσιαστικῆς ὑφῆς τῶν θεσμῶν του. Ἡ σύλληψη αὕτη ἐπιτελεῖται καθ' ὑπέρβαση τῆς θεωρίας τοῦ λεγόμενου «κοινωνικοῦ συμβολαίου», ὑπο-ἠθικῆς στὴν οὐσία της, καὶ εἶναι ἡ κατάληξη τοῦ πρώτου Μέρους τῆς «Φιλοσοφίας τοῦ δικαίου».

Αὐτὴ σὲ πολὺ σύντομη ἔκθεση εἶναι ἡ συμβολή μου στὴν ἐπιστημονικὴ διακονία τοῦ δικαίου, ὅχι ἄσχετη ἐξ ἄλλου καὶ πρὸς τὴν πρακτικὴ ἐπὶ ἔτη διακονία του μὲ τὴν ἄσκηση τοῦ δικηγορικοῦ λειτουργήματος καὶ τὴν ἀποτοκὴ τῆς δικανικῆς ἐμπειρίας.

Ἦδη, ἅς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὀλιγόλογη ἀναφορὰ στὸν τρόπο τῆς διδασκαλίας μου καὶ γενικὰ τῆς συμπεριφορᾶς μου ὡς Καθηγητοῦ.

Δίδασκα προφορικά, χωρὶς χειρόγραφο μήτε καὶ σημειώματα. Προετομαζόμουν, ὅμως, καὶ μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ ὅ,τι θὰ ἔλεγα καὶ γιὰ ὅ,τι δὲν θὰ ἔλεγα. Ἐπιδίωκα, ἡ διδασκαλία μου νὰ ἔχει καὶ διδακτικὰ εὖστοχη διάταξη νοημάτων καὶ ἀντίστοιχη ἐνάργεια τῶν ἐκφράσεων, ὥστε νὰ θέλγονται οἱ πιὸ αἰσθαντικοὶ φοιτητές, ἀλλὰ νὰ ἐλκύονται καὶ οἱ ἄλλοι πρὸς ἐνεργὸ παρακολούθηση τῶν μαθημάτων. Καί, ὅταν ἔφθανε ἡ ὥρα τῶν ἐξετάσεων, προσπαθοῦσα νὰ συνδυάζω τὴν αὐστηρότητα μὲ τὴ μελιχιότητα. Προσπαθοῦσα νὰ πείσω τοὺς φοιτητές ὅτι οἱ ἐξετάσεις εἶναι κάτι σὰν ἀθλητικὸ ἀγώνισμα καὶ ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ τυχὸν μὴ ἐπιτυχία τους εἶναι κάτι καὶ ὑπὲρ αὐτῶν, ὡς ὑπόδειξη νὰ μελετήσουν καλύτερα καὶ νὰ κατακτήσουν βαθύτερα τὴν ἐπιστήμη τους, ὅτι ἄρα δὲν εἶναι οὔτε δυστύχημα οὔτε ἀμάρτημα, ὥστε καὶ δὲν πρέπει νὰ συνεπάγεται πικρία ἢ τύψεις, ἐπικίνδυνα συναισθήματα, ὀδηγητικὰ τῶν πολὺ εὐαίσθητων κάποτε σὲ ἀπονεννοημένες πράξεις.

Ὁμολογῶ, τὰ εἴκοσι τελευταῖα χρόνια, ἡ πιὸ βαθύβλυστη πνευματικὴ ἀσχολία μου, σύστοιχη καὶ τοῦ ἐπίσημου λειτουργήματός μου στὴν κοινωνία, ἔχει ἀντικείμενο τὴ φιλοσοφία μᾶλλον καὶ ὅχι τὸ δίκαιο. Τὸ γεγονὸς ὅμως αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ κριθεῖ ὡς ἀπιστία πρὸς τὴν ἐπιστήμη τοῦ δικαίου. Ἀρχῆθεν ἡ φιλοσοφία ἦταν ὁ πνευματικὸς χῶρος τῶν κατ' ἐξοχὴν προσωπικῶν μου λογισμῶν, καὶ μάλιστα ἔχει συμβάλει στὴ γόνιμη ἄρδευση τοῦ ἐδάφους ὅπου βλάστησε ἡ θεωρία μου τοῦ δικαίου. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, στὶς ρίζες τῆς καὶ στὶς δημιουργικώτερες ἐπιδόσεις τῆς δὲν εἶναι ἄσχετη πρὸς τὴ φιλοσοφία.

Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα νομοθέτες ὑπῆρξαν φιλοσοφημένοι ἄνθρωποι ἢ καὶ διάσημοι φιλόσοφοι, ὅπως ὁ θρυλικὸς Ζάλευκος, ὁ θρυλικὸς ἐπίσης Χαρώνδας, καὶ ὁ Σόλων, ὁ Πιπτακός, ὁ Παρμενίδης, ὁ Πρωταγόρας. Ὁ Πλάτων, μὲ τὸ ἔργο του *Νόμοι* καὶ ὅχι μόνο μὲ αὐτό, ἀξίζει νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὡς μέγιστος νομικός. Ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν καὶ σπουδαῖος θεωρητικὸς τοῦ δικαίου, μάλιστα ὅχι μόνο μὲ τὸ περίφημο πέμπτο βιβλίο ἢ καὶ μέρος τοῦ δέκατου βιβλίου τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ἀλλὰ καὶ μὲ πολλὰ σελίδες τῆς *Ρητορικῆς* ὅπως καὶ τῶν *Πολιτικῶν*. Ὁ συνεργάτης, καὶ διάδοχος στὴ σχολαρχία, τοῦ Ἀριστοτέλους, Θεόφραστος ἦταν καὶ αὐτὸς ἑξοχος νομικός ἐπὶ

σης. Καὶ οἱ τρεῖς, Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Θεόφραστος, ἐπηρέασαν τὸν Κικέρωνα καὶ διαμέσου αὐτοῦ ἢ καὶ ἀμέσως τοὺς ρωμαίους νομοδιδασκάλους.

Ἀλλὰ καὶ στοὺς Νεώτερους Χρόνους ἔνδοξα ὀνόματα φιλοσόφων ὑποσημαίνουν τὴ συνάφεια φιλοσοφίας καὶ νομικῆς: Ὁ κορυφαῖος τῆς γαλλικῆς φιλοσοφίας Descartes ἦταν πτυχιούχος Νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Poitiers. Ὁ κορυφαῖος τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας Leibniz σὲ ἡλικία εἴκοσι δύο ἐτῶν εἶχε συγγράψει τὴν πραγματεία “*Nova Methodus discendae docendaeque iurisprudentiae*” καὶ σὲ ἡλικία εἴκοσι τεσσάρων ἐτῶν ἔγινε διδάκτωρ τοῦ δικαίου μὲ τὴ διατριβή του “*De casibus perplexis in iure*”. Ὁ κορυφαῖος τῆς ἀγγλικῆς φιλοσοφίας Francis Bacon εἶχε καὶ αὐτὸς νομικὰ σπουδάσει καὶ σταδιοδρομήσει ὡς νομικός. Ἐπίσης νομικὰ εἶχε σπουδάσει καὶ ὁ ἀνακαινιστὴς κάπως τῆς ἀγγλικῆς φιλοσοφίας David Hume. Καὶ ἄς περιορισθοῦμε σ’ αὐτούς.

Συγκεφαλαιωτικά, δὲν ἔχω νὰ μεμφθῶ τὸν ἑαυτό μου ἢ τοὺς καιροὺς γιὰ ὅσα ἔπραξα ἢ δὲν ἔπραξα. Οἱ δυσχέρειες τοῦ βίου μου, στίς πρῶτες δεκαετίες του ἰδιαίτερα, ὑπῆρξαν μεγάλες.

Ἀνῆκω σὲ πολὺπαθη γενεά. Ἐζήσα παιδάκι τὴν Ἐθνικὴ Συμφορὰ τοῦ 1922, μὲ τὶς φοβερὲς συνέπειές της γιὰ τὴν οἰκογένειά μου. Ἐζήσα τὴ φρίκη τοῦ Δεύτερου παγκόσμιου πολέμου καὶ τῆς σύνδρομῆς του Κατοχῆς, καὶ ἀκόμη τὴ δοκιμασία τοῦ Ἐμφύλιου πολέμου, ἀλλὰ καὶ δύο περιόδων πολιτικῆς δουλείας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Δίχως τὶς ἀντιξοότητες αὐτές, δραματικές συχνὰ γιὰ ὅσους εἶχαμε ἀνένδοτη συμμόρφωση πρὸς τὶς ἐπιταγές τοῦ καθήκοντος ἢ καὶ ἀπλῶς πρὸς τὶς ὑπαγορεύσεις τῆς ἀξιοπρέπειας – καὶ ὑπῆρξαν πολλοὶ στὴ γενεά μου –, ἡ ζωὴ μου θὰ ἦταν ἀναμφίβολα εὐτυχέστερη καὶ ἴσως δημιουργικώτερη. Ἀλλὰ ὁ ἠθικὸς ἀπολογισμὸς της εἶναι θετικός. Ἐτήρησα ἢ ἔστω σὲ μέγα βαθμὸ κατόρθωσα νὰ τηρήσω τὰ παραγγέλματα συμπεριφορᾶς, ὅσα εἶχα ἐνστερνισθεῖ ἤδη στὴ νεότητά μου: τὸ διατυπωμένο ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη “*πάσας τὰς τύχας εὐσχημόνως φέρειν καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἀεὶ τὰ κάλλιστα πράττειν*”, καὶ τὰ σύμφωνα μὲ αὐτό, σὲ προσωπικὴ μου διατύπωση, “*εὐγνωμονικὸς καὶ γιὰ τὰ ἐλάχιστα, συγγνωμονικὸς καὶ γιὰ τὰ μέγιστα*”, ἢ “*νὰ μὴν ἀφήνεις καμιά στιγμή τοῦ ἐλεύθερου χρόνου σου χωρὶς νὰ τῆς προσδώσεις τὸ πιὸ ἄξιο περιεχόμενο*”, ὅπως καὶ “*νὰ μὴ ρίχνεις, ἔστω ἀπὸ συγγνωστὴ ἀμέλεια, τὶς ἐνώπιόν σου ἄριστες δυνατότητες πράξεων στὸν καιάδα τῶν παραλείψεων*”.

Ἀποστρέφω ἀπὸ τὸν καιάδα τῶν παραλείψεων τὸ βλέμμα, γιὰ νὰ προστατευθῶ ἀπὸ τὸν ἠθικὸ ἴλιγγο. Καὶ ἀναπολῶ τὰ πεπραγμένα μου, ἀλλὰ καὶ τὰ ἔκγονα τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας παθήματά μου. Στὰ πεπραγμένα μου συγκατελέγεται καὶ ἡ μὲ καρτερία ὑποδοχὴ τῶν παθημάτων, ἀλλὰ προπάν-

των ἢ ὅποια δράση μου, ἢ ἐξυπηρετική τῆς πατρίδας μου ἢ καὶ ἀτομικὰ πολλῶν ἀνθρώπων, καὶ προπάντων ἡ διδασκαλία μου ἀπὸ διάφορες ἑδρες, καὶ ἡ συμβολή μου στὴν ἐπιστήμη καὶ στὰ γράμματα, ἢ ἐκφρασμένη μὲ τὴ γραφίδα μου καὶ διατηρημένη στὰ βιβλία μου.

Εὐχομαι στοὺς νεώτερους νὰ εἶναι κατὰ πολὺ εὐτυχέστεροι, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐμμένουν στὶς ὑπαγορεύσεις τῆς ἀξιοπρέπειας καὶ στὶς ἐπιταγές γενικὰ τοῦ καθήκοντος, νὰ μὴ προδώσουν τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀνθρώπου.

Κωνσταντῖνος Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
(Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν)

IM DIENSTE DER RECHTSPHILOSOPHIE

Zusammenfassung

Konstantinos Despotopoulos widmete einen großen Teil seiner Schaffenskraft der Forschung der Rechtsphilosophie. Im vorliegenden Vortrag stellt er sowohl die Stadien seiner geistigen Entwicklung als auch seine wissenschaftliche Œuvre im Fachbereich "Rechtsphilosophie" übersichtlich dar. Im ersten Teil des Vortrags erwähnt er die Stationen seines Lebens, die sich entscheidend für seine *Paideia* und sein Schaffen erwiesen: Als Student an der Juristischen Fakultät der Universität Athen nahm er an den Seminaren von P. Kanellopoulos und K. Tsatsos teil, und parallel zum Jurastudium vertiefte er in die Philosophie Platons, Aristoteles', Kants und in die gegenwärtige Philosophie. Es folgte die Promotion (1939) mit dem Thema «*Der Begriff des subjektiven Rechts*», die unter den juristischen Kreisen hohe Anerkennung fand. Mit seiner Habilitation (1945) mit dem Thema «*Die determinative Funktion des Rechts*» erhielt er die *venia legendi* und lehrte er vom selben Jahr an bis 1947 als Privat Dozent Rechtsphilosophie an der Universität Athen. In der Folgezeit bis 1966 lehrte er Philosophie im *Athenaion*. Dazwischen erschien sein zweibändiges Werk «*Rechtsphilosophie*» (Bd. I: 1953, Bd. II: 1954), welches zum Standardwerk der Forschung wurde. Unter der Verfolgung des damaligen illegalen politischen Regimes emigrierte er 1967 nach Frankreich, wo er während des Bienniums 1968-1969 eine Forschungsstelle bei C.N.R.S. hielt. 1970 wurde er als Professor für Rechtsphilosophie an die Universität Nancy II berufen. Anschließend wurde er (1975) als Professor an die Athener *Panteios* Universität berufen, an der er bis seiner Emeritierung (1980) Philosophie lehrte.

Im zweiten Teil des Vortrags stellt Konstantinos Despotopoulos die Neuerungen, die er als Rechtstheoretiker dem Rechtssystem brachte, übersichtlich dar, die zusammenfassend lauten: 1) Das Recht wird als die Summe der Rechtsregel und der Rechtshandlungen definiert. 2) Es wird nicht bei der Unterscheidung des Rechts in öffentliches Recht und in Privatrecht geblieben, sondern es wird zwischen determinativer, bekräftigender und gerichtlicher Funktion des Rechts unterschieden, wobei auch das Verhältnis aller drei Rechtsfunktionen zueinander erläutert und das Anwendungsfeld jeder einen von ihnen in größeren Zügen dargestellt wird. 3) Das Recht gehört zur *Praxiologie* und nicht zur Logik, insofern es nicht Kenntnis sondern Handlung ist, und es hat eine soziale Dimension. *Sollen* und *Können*, die zwei Grundaspekten der praktischen Vernunft, die zur *Praxiologie* gehören, sind auch Grundbegriffe des Rechtssystems. So wird jede Rechtsregel zum "subjektiven Recht", insofern sie sich an ein Rechtssubjekt richtet und von ihm aufgenommen wird. 'Rechtspflicht' und 'Rechtsanspruch' sind die zwei Formen des "subjektiven Rechts". Verschiedenste Aufsätze von Konstantinos Despotopoulos, vor allem aber sein Werk «*Rechtsphilosophie*», vermitteln einen Eindruck von der Fülle und Breite seines Schaffens und zeugen von seinem unermüdlichen Einsatz für die Rechtsforschung, für die er noch tätig ist.

Ioannis G. KALOGERAKOS